

„Muzeum” w XVIII wieku Z dziejów semantyki pojęcia

MICHAŁ MENCFEL

Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: mmencfel@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4876-4053

Keywords: museum, dictionaries and encyclopaedias, 18th century

Słowa kluczowe: muzeum, słowniki i encyklopedie, wiek XVIII

Abstract

The Notion of „Museum” in the 18th Century. On the History of Semantics of the Concept

This essay discusses the meanings of the term “museum” in the 18th century. The definitions of this term given in treatises on collecting and, above all, in dictionaries, lexicons, and encyclopaedias are analysed. The source texts are primarily in German and French, since in these two languages the semantic shift of the term “museum” was particularly evident and in the same time they were the carriers of slightly different traditions.

Emphasis is placed on three significant changes in the meaning of the word “museum” in the 18th century. Firstly, it started to designate a real space instead of a virtual (discursive) one. Secondly, it began to define a public space rather than a private one. Thirdly, it started to designate a space where the sensual experience of exhibited items took place rather than one where collective or individual intellectual studies were carried out. Hence, due to complex cultural processes, the understanding of the term “museum” appeared as a real public exhibition space.

Abstrakt

Przedmiotem studium są znaczenia, jakie nadawano pojęciu „muzeum” w XVIII wieku. Analizie poddano definicje terminu „muzeum” zawarte w traktatach kolekcjonerskich oraz przede wszystkim w słownikach i encyklopediach. Teksty źródłowe pochodzą

w większości z niemieckiego i francuskiego obszaru językowego, gdyż w nich szczególnie wyraźnie zaznaczyło się zjawisko zmiany zbioru desygnatów nazwy „muzeum”, a zarazem były one nośnikami nieco odmiennych tradycji.

Wskazuje się na trzy główne przemiany, jakie dokonały się w rozumieniu słowa „muzeum” w XVIII wieku. Po pierwsze, pojęcie to zaczęło w sposób konsekwentny oznaczać przestrzeń realną, a nie również wirtualną (dyskursywną). Po drugie, zaczęło ono oznaczać przestrzeń raczej publiczną niż prywatną. Po trzecie – zaczęło oznaczać przestrzeń kolekcjonerską, ekspozycyjną, służącą w pierwszym rzędzie doświadczeniu sensualnemu, a nie przestrzeń wiedzy, służącą przede wszystkim doświadczeniu intelektualnemu. W konsekwencji złożonych procesów kulturowych stopniowo ukształtowało się rozumienie nazwy „muzeum” jako realnej i publicznej przestrzeni ekspozycyjnej.

I

„Tout mot a sa raison” – „Każde słowo ma swoją przyczynę” – brzmi tytuł pierwszego rozdziału „Historii naturalnej słowa” Antoine’a Court de Gébelina wydanej w 1772 roku. „To ścisły związek między słowami a rzeczami, które one oznaczają – pisze Gébelin – nadaje słowom siłę i energię, podtrzymuje je od momentu powstania, skłania do przyjęcia ich przez wszystkich ludzi, stoi na przeszkodzie porzuceniu ich i zastąpieniu przez inne podług woli. [Słowo] Jest niczym portret, który nie może być dowolny, lecz musi być zgodny ze swym modelem; ponieważ gdyby zostawić je fantazji, nie dałoby się rozpoznać w nim rzeczy, nie stanowiłoby portretu i chybiałoby celu”¹.

Wiemy dziś oczywiście, że relacja między słowem a rzeczą, nazwą a desygnatem, jest dalece bardziej złożona, niż to przewidywał Gébelin². Bynajmniej nie kwestionuje to jednak zasadniczej intuicji francuskiego gramatyka – a wręcz wzmacnia ją – że słowa niosą wielki potencjał i ich historia daje nie mniej wiedzy o dziejach zjawisk, do których się odnoszą, niż inne związane z tymi zjawiskami ślady. „Studiowanie historii słowa nigdy nie jest pracą daremną” – by zacytować opinię wielkiego annalisty Luciena Febvre’a³. Temu

¹ Antoine Court de Gébelin, *Histoire naturelle de la parole ou Origine du langage, de l'écriture et de la grammaire universelle: à l'usage des jeunes-gens* (Paris: Valleyre aîné, 1772), 7–8. Wszystkie przekłady, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autora.

² Zob. Kazimierz Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965), 43–51.

³ Lucien Febvre, „Civilisation. Évolution d'un mot et d'un groupe d'idées,” w *Civilisation – Le mot et l'idée*, red. Lucien Febvre et al. (Paris: La Renaissance du livre, 1930), 10; http://classiques.uqac.ca/classiques/febvre_lucien/civilisation/civilisation_idee.pdf, dostęp 7 lipca 2021.

służy też niniejszy szkic: analizie znaczenia, jakie w XVIII wieku nadawano terminowi „muzeum”, czyli, mówiąc w sposób bliższy językoznawstwu, analizie historycznie zmiennego zbioru desygnatów nazwy „muzeum” w XVIII stuleciu⁴.

Studium niniejsze oparte jest na definicjach terminu zawartych w traktatach kolekcjonerskich, a przede wszystkim w słownikach i encyklopediach, w których tak rozmiłowana była epoka Oświecenia. Oferują one, rzecz jasna, materiał dość szczególny przez swą skłonność do ujęcia syntetyzującego, uogólniającego i idealizującego, a nadto z tego względu, że definicje wędrowały ze słownika do słownika i z encyklopedii do encyklopedii i – z wolną jedynie poddawane modernizacjom bądź korektom – wykazywały pewną skłonność do kostnienia. Specyfika materiału badawczego rzutuje na wyniki analiz: naszkicowany poniżej obraz będzie nieco zeschematyzowany, a jednak może stanowić ramę dla dyskusji o realizacjach muzealnych w XVIII stuleciu.

Materiał źródłowy zaczerpnięty został w większości z tekstów powstałych w obszarze języka niemieckiego i francuskiego, gdyż w nich wyraźnie zaznaczyło się interesujące nas zjawisko semantycznej zmiany, a zarazem były one nośnikami nieco odmiennych tradycji.

II

Wiek XVIII odziedziczył po epokach wcześniejszych bardzo szerokie rozumienie słowa „muzeum”. Proces, który się w tym stuleciu dokonał, polegał właśnie głównie na ograniczeniu go, uściśleniu przez wybór z szerokiego

⁴ Semantyce terminu „muzeum” w epoce nowożytnej poświęcono kilka ważnych studiów, zob. zwłaszcza Paula Findlen, „The Museum: its Classical Etymology and Renaissance Genealogy,” *Journal of the History of Collections* 1 (1989): 59–78; Marcin Fabiański, „Musea in Written Sources of the Fifteenth to Eighteenth Centuries,” *Opuscula Musealia* 4, nr 948 (1990): 7–40; Paula Young Lee, „The Musaeum of Alexandria and the Formation of the Muséum in Eighteenth-Century France,” *The Art Bulletin* 79, nr 3 (1997): 385–412; Dorota Folga-Januszewska, „Język muzeum i pojęcie muzeum w języku. Od starożytności do wieku XVI,” w *Velis quod possis. Studia z historii sztuki ofiarowane profesorowi Janowi Ostrowskiemu*, red. Andrzej Betlej et al. (Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana,” 2016), 445–451; Dorota Folga-Januszewska, „Dzieje pojęcia muzeum i problemy współczesne – wprowadzenie do dyskusji nad nową definicją muzeum ICOM,” *Muzealnictwo* 61 (2020): 39–57; „Muzeum,” w *Słownik encyklopedyczny muzeologii*, red. André Desvallées i François Mairesse, red. nauk. wyd. polskiego Dorota Folga-Januszewska, tłum. Katarzyna Bartkiewicz w współpracy z Dorotą Folgą-Januszewską (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2020), 351–412, zwł. 355–360.

spektrum takich aspektów, które miały okazać się istotne także i dla naszego dzisiejszego pojmowania terminu. Upraszczając, można by wskazać trzy główne przemiany, jakie dokonały się w rozumieniu słowa „muzeum” w XVIII wieku: po pierwsze, zaczęło ono oznaczać w sposób konsekwentny przestrzeń realną, a nie również wirtualną (dyskursywną); po drugie – przestrzeń publiczną, a nie również prywatną lub wręcz (ujmując rzecz dosadniej, ale zarazem trafniej) intymną; po trzecie wreszcie (i na tym skoncentrowana jest uwaga w niniejszym eseju) – przestrzeń kolekcjonerską, ekspozycyjną, służącą w pierwszym rzędzie doświadczeniu sensualnemu, a nie przestrzeń wiedzy, służącą przede wszystkim doświadczeniu intelektualnemu. W konsekwencji tych przemian, stopniowo ukształtowało się rozumienie nazwy „muzeum” jako realnej i publicznej przestrzeni ekspozycyjnej. Proces wyłaniania się takiej definicji nie był ani prosty, ani krótkotrwały – dokonał się w pełni dopiero u samego schyłku stulecia.

III

Zgodnie z etymologią, „muzeum” było siedzibą lub świątynią muz, miejscem poświęconym patronkom nauk i sztuk: „Museum locus est Mysis et studiis consecratus” – by odwołać się do popularnej definicji podanej przez Ambrogia Calepina w *Dictionarium linguae Latinae* (cytuje wydanie z 1549 roku)⁵. Związek z tymi dwoma obszarami ludzkiej aktywności, których zakres i definicje, rzecz jasna, także były historycznie zmienne, miał okazać się dla nowożytnej i nowoczesnej kariery terminu absolutnie kluczowy: najpierw – zaryzykujemy ujęcie bardzo uproszczone – był to związek raczej z pierwszym, tj. nauką, następnie – bardziej z drugim, tj. sztuką.

W średniowiecznych tekstach spotykane sporadycznie słowo „muzeum” – w łacińskiej wersji *musaeum*, a później w jego narodowych edycjach, takich jak włoskie *museo*, francuskie *muséum* i następnie *musée*, niemieckie *Museum*, angielskie *museum* – zadomowiło się stopniowo w językach europejskich od pierwszej połowy XVI wieku. Od początku spotkały się w nim i przenikały różnorodne tradycje i idee, było wirtualną przestrzenią mediacji między różnymi wymogami i oczekiwaniami. „Muzeum” mogło więc oznaczać miejsce realne lub wirtualne (dyskursywne), naturalne (gaj, wzgórze, grotę, jaskinię) lub wykreowane przez człowieka, przestrzeń aktywności lub kontemplacji,

⁵ Ambrogio Calepino, *Dictionarium linguae Latinae* (Basileae: Petri, 1549), [691]; zob. Findlen, „The Museum,” 60–61.

należącą do sfery publicznej lub prywatnej. Gdyby wśród tego bogactwa znaczeń wskazać jednak dominujące, należałoby powiedzieć tak: muzeum było przede wszystkim „miejszem stosownym do odbywania studiów”, „le lieu propre à estudes” – by zacytować choćby *Dictionarium latinogallicum* Roberta Estienne’a (tu za wydaniem z 1544 roku)⁶. Taka jego wykładnia utrzymała się przez z górą trzy stulecia, zachowując wielką żywotność jeszcze w XVIII wieku. Tak właśnie definiuje muzeum choćby Johann Christoph Nehring w swym *Historisch-Politisch-Juristisches Lexicon* z roku 1706: „Museum, eine Studier-Stube”⁷.

Obraz, który tu szkicuję, jest silnie uproszczony i należy go w tym miejscu wysubtelnić, wskazując na dwie tradycje, które spotkały się we wczesnonowożytnym muzeum, rozumianym jako przestrzeń wiedzy. Nazwijmy te tradycje aleksandryjską i petrarkańską. W myśl obu słowo „muzeum” odnosiło się do przestrzeni idealnej, w szczególnie sprzyjającej pracy intelektualnej – studiom. Pierwsza tradycja, obecna przede wszystkim we Francji, odwołująca się do legendy słynnego aleksandryjskiego Muzejonu, głosiła koncepcję życia i pracy we wspólnocie, w muzeum zaś upatrywała miejsce uczonych spotkań i dyskusji. Zgodnie z drugą, żywą w Italii, a wkrótce w Niemczech i Europie Środkowej, postrzegano muzeum jako urzeczywistnienie ideału miejsca odosobnionego, w którym uczone cieszy się twórczą samotnością, poświęcając swój czas indywidualnym studiom.

Pamięć o aleksandryjskim *Musaeum*, istniejącej od III wieku p.n.e. do IV wieku n.e. swego rodzaju akademii nauk działającej pod patronatem Ptolemeusza, była żywa przez całą epokę nowożytną⁸. Wyobrażano sobie – za źródła biorąc teksty Filostrata i Strabona – uczonych wspólnie zamieszkujących, przechadzających się po pałacowych korytarzach, pograżonych w uczonych dysputach, oddających się lekturze w legendarnej bibliotece, wolnych od trosk, oddanych jedynie służbie muzom i publicznemu dobru. Muzeum

⁶ Robert Estienne, *Dictionarium latinogallicum* (Lutetiae: Roberto Stephano, 1544), 449; zob. także m.in. Johannes Fries, *Novum latinogermanicum et germanicolatinum lexicon* (Tiguri: Johannes Wolf, 1596), 392.

⁷ Johann Christoph Nehring, *Historisch-Politisch-Juristisches Lexicon* (Gotha: Jacob Mevius, 1706), 561.

⁸ Lee, „The Musaeum of Alexandria,” 387–390. Na temat muzeum w Aleksandrii zob. Andrew Erskine, „Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria,” *Greece and Rome* 42, nr 1 (1995): 38–48; Marie-Cécile Bruwier, „Le Museion d’Alexandrie, conservatoire du savoir universel à l’époque hellénistique,” w *RTBF 50 ans. L’extraordinaire jardin de la mémoire*, tome *Musée*, red. François Mairesse et al. (Mariemont: Musée royal de Mariemont, 2004), 51–67.

było spełnieniem wizji idealnej wspólnoty badaczy, tak bliskiej nowożytnym uczonym, obywatelom *respublica litteraria*⁹. We Francji epoki wczesnej nowożytności słowo „musaeum”, jeśli odnosiło się nie do antyku, a do zjawisk współczesnych, znaczyło często – jak m.in. w szesnastowiecznych tekstach Guillaume’a Budé – akademię lub szkołę¹⁰. Gdy zaczęło pojawiać się ono w osiemnastowiecznych francuskich słownikach i encyklopediach – a stało się to późno, właściwie dopiero po 1740 roku (brakuje go m.in. w kolejnych aktualizacjach słowników Antoine’a Furetière’a i Césara-Pierre’a Richeleta oraz we wczesnych edycjach „Słownika Akademii”, wydawanych w pierwszych dekadach stulecia) – odnosiło się ono właśnie do aleksandryjskiej akademii¹¹.

Z kolei w Italii w okresie renesansu ukształtował się – i niebawem został szeroko przyjęty również w Niemczech i Europie Środkowej – także inny ideał silnie zakorzeniony w tradycji antyku i średniowiecznego monastycyzmu: ideał intymnego obcowania z muzami, życia pędzonego w błogiej samotności, w towarzystwie książek, poświęconego samotnym studiom i rozmyśleniom, ideał *vita solitaria*, którego „odkrywcą” oraz najważniejszym ideologiem i rzecznikiem był Francesco Petrarca¹². Samotność była dla Petrarki drogą ku życiu lepszemu, wznioślejszemu, poświęconemu rozmyśleniom, literaturze, nauce, drogą, którą powinien kroczyć uczoney. Idealną przestrzenią owego odosobnienia mógł być ustronny zakątek natury, ale mógł być i pokój studiów. Pokój studiów (biblioteka, *studiolo*) stał się ulubionym miejscem uczonego. I w Italii, i w Niemczech nazywano go chętnie „muzeum”¹³. Dokładnie w tym znaczeniu posługuje się tym terminem w słynnym *Orbis sensualium pictus* Jan Amos Komeński: *museum* – w edycji niemieckiej przełożony

⁹ Zob. Krzysztof Pomian, *Przeszłość jako przedmiot wiedzy* (Warszawa: Wydawnictwa UW, 2010), 253–278.

¹⁰ Zob. Frédéric Godefroy, *Dictionnaire de l’ancienne langue française et de tous ses dialectes, du IXe au XVe siècle* (Paris: Friedrich Vieweg, 1881), 455.

¹¹ Zob. *Dictionnaire universel français et latin, contenant la signification et la definition tant des mots de l’une et de l’autre langue*, t. 4 (Nancy: Pierre Antoine, 1740), 1419.

¹² Francesco Petrarca, „De vita solitaria,” tłum. Kalikst Morawski, w Francesco Petrarca, *Wybór pism*, wybór, wstęp i komentarze Kalikst Morawski (Wrocław et al.: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1982), 322–326; zob. także Paul Oskar Kristeller, „The Active and the Contemplative Life in Renaissance Humanism,” w *Arbeit, Musse, Meditation. Betrachtungen zur Vita activa und Vita contemplativa*, red. Brian Vickers (Zürich: Verlag der Fachvereine, 1985), 139–140.

¹³ Liliane Châtelet-Lange, „Le ‘Museo di Vanves’ (1560). Collections de sculptures et musées au XVIe siècle en France,” *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 38, z. 3–4 (1975): 280–282.

jako *Studir-Stube*, w angielskiej jako *The Study*, w polskiej jako *Pokoy nauki* – jest tam niczym innym jak miejscem, „gdzie [we] wszelakich naukach ćwiczący się student, od ludzi odłączony (oddalony) sam tylko siedzi, aby tym swobodnie nauki pilnować mógł” (podaję za późnym wydaniem warszawskim z 1770 roku)¹⁴.

Zatem: mamy do czynienia z dwiema tradycjami, dwiema różnymi – choć przecież uzupełniającymi się – wizjami uprawiania nauki albo szerzej: pracy intelektualnej. Jego areną było „muzeum” pojmowane jako miejsce – raz spotkań i dysputy uczonych, raz samotnych studiów. Gdy odwołać się do nowożytnej praktyki, przeciwstawienie to okaże się zresztą raczej pozorne, gdyż muzeum tego czasu, zarówno w Italii oraz w Niemczech, jak i we Francji, było w istocie jednym i drugim lub lepiej – raz jednym, raz drugim. Było przestrzenią transgresyjną *par excellence*.

IV

Zanim spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób to dziedzictwo zostało spożytkowane w XVIII wieku, należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię: na związek muzeum – przestrzeni kolektywnego bądź indywidualnego zdobywania wiedzy – z praktyką i teorią kolekcjonerską. Został on ustanowiony przez uczonych epoki renesansu (choć nie bez odwołań do antyku). Za ich sprawą została odkryta naukowa wartość przedmiotów naturalnych i sztucznych (monet, ułomków inskrypcji, rzeźb i fragmentów architektonicznych), to oni nauczyli się obchodzenia z nimi, wypracowali metody ich analizy. Nie miejsce tu, by szczegółowo analizować to zagadnienie; ma ono swoją obszerną literaturę¹⁵. Dość powiedzieć, że na skutek złożonych procesów w obszarze szeroko pojętej kultury naukowej – powiększenia świata w następstwie odkryć naukowych, a potem opracowania nowych przyrządów optycznych, kryzysu bazującego na antycznych i średniowiecznych tekstach języka naukowego i innych zjawisk – gwałtownie wzrosła poznawcza

¹⁴ *Jana Amosa Komeniusza świat rzeczy pod zmysły podpadających we czterech językach odmalowany y poprawiony...* (Warszawa: Michael Gröll, 1770), 376.

¹⁵ Zob. m.in. Eileen Hooper Greenhill, *Museum and the Shaping of Knowledge* (London: Routledge, 1992); Paula Findlen, *Possessing Nature. Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy* (Berkeley–London: University of California Press, 1996); Paula Findlen, „Inventing Nature. Commerce, Art and Science in Early Modern Cabinet of Curiosities,” w *Merchants & Marvels. Commerce, Science, and Art in Early Modern Europe*, red. Pamela H. Smith i Paula Findlen (New York–London: Routledge, 2002), 297–323.

ranga rzeczy (przedmiotów), względnie ich wizualnych reprezentacji, które stały się równoprawnym wobec ksiąg przedmiotem naukowej eksploracji. W ten sposób wypełniony „naturaliami” i „artificialiami” gabinet stał się jednym z uprzywilejowanych miejsc sensualnego, empirycznego pozyskiwania wiedzy.

Od początku XVIII wieku kolekcjonerski aspekt „muzeum” był już mocno ugruntowany: „Dzisiejszymi czasy – stwierdzał Johann Daniel Major jeszcze pod koniec XVII stulecia – słowem tym przez uczonych określane są nie tylko ich izby wypełnione księgami, lecz także pomieszczenia i komnaty bez ksiąg, gdzie wszelakie rzadkie rzeczy natury gromadzi się ze starannością i wystawia tak dla przyjemności oka, jak i wewnętrznej, prawdziwie filozoficznej przyjemności ducha”¹⁶. Podobnie – zresztą odwołując się wprost do Majora – pisał z górą pół wieku później Johann Friedrich Neickel (Jencquel) w rozprawie *Museographia*, może najważniejszym traktacie muzeologicznym pierwszej połowy XVIII wieku, silnie zakorzenionym w tradycji dwóch poprzednich stuleci, a zarazem noszącym wyraźne piętno czasów, w jakich powstał. Obok wielu innych słów, Neickel na określenie przestrzeni kolekcjonerskiej z upodobaniem posługiwał się także terminem „muzeum”. W zgodzie z wczesnonowożytną tradycją objaśniał, że „znaczy [ono] tyle, co pokój studiów albo miejsce, w którym bez skrępowania i z dala od wszelkiego zgiełku snuje się wnikliwe rozmyślenia”. Dodawał jednak, że termin ten jest używany również na określenie „pomieszczenia, w którym wiele naturalnych i sztucznych osobliwości wystawionych jest gwoili przyjemności oczu i umysłu”. Zatem, konkludował Neickel, na miano muzeum „tym bardziej zasługuje gmach czy komnata, która służy jednemu i drugiemu”¹⁷, zwłaszcza że – jak

¹⁶ „Museum, oder wie es sonst, wiewohl nicht recht *Musaeum*, geschrieben wird [...] heist insgemein so viel, als ein Studir-Platz oder Orth, da man scharffsinnigen Gedancken ihre ungehinderte Freyheit, abgesondert von dem unruhigen Pöbel, lasset [...] Heutiges Tages aber wird dieses Wort nicht allein gelehrter Leute ihren Stuben, die voll Bücher, sondern auch ohne Bücher dergleichen Logimenten und Kammern gegeben, da allerhand rare Natur-Sachen mit Fleiß aufgehoben, und zu jedermanns so wol Augen als innerlicher gut philosophischer Hertzens-Lust dargestellet werden,” Johann Daniel Major, *Unvorgreiffliches Bedencken von Kunst- und Naturalien-Kammern insgemein* (Kiel: Joachim Reuman, 1675), 6. Niewielki traktat Majora zyskał wielką popularność od początku XVIII w., gdy przedrukowany został w monumentalnym i poczytnym dziele Michaela Bernharda Valentiniego, *Museum Museorum, oder Vollständige Schaubühne aller Materialien und Specereyen* (Franckfurt am Mein: Johann David Zunner, 1704); zob. też Johann Hübner, *Curieuses Natur-Kunst-Gewerck- und Handlungs-Lexicon* (Leipzig: Johann Friedrich Gleditch und Sohn, 1712), 855.

¹⁷ „Heutiges Tages aber werden die Kammern und Logimenter, woselbst gelehrte Leute den Studiis obliegen, und zu dem Ende auch ihre Bibliothec oder Bücher-Repositorya dabey

podkreślał w innym miejscu – niezwykłości „przechowywane i prezentowane w gabinetach osobliwości albo muzeach służą rozrywce umysłu oraz krzewieniu wspaniałych nauk”.

V

Osiemnastowieczne słowniki i encyklopedie znakomicie zdają sprawę z semantycznego bogactwa terminu „muzeum”, tu ledwie naszkicowanego. Johann Heinrich Zedler w dwudziestym drugim tomie „Leksykonu uniwersalnego” (z 1739 roku), bodaj najambitniejszego dzieła encyklopedycznego doby baroku, definiował „muzeum” w następujący sposób: „Muzeum oznacza zarówno świątynię, w której czczone były muzy, jak i gabinet sztuki, medali, osobliwości czy starożytności [...]. W szczególności wszakże budowlę, w której uczeni wspólnie mieszkali, wspólnie pożywali się i prowadzili studia, przy czym ostatnimi czasy, ze względu na pewne podobieństwa, określa się tym mianem także pokoje studiów pojedynczych uczonych”¹⁸. Istotne w tej definicji jest to, że dochodzą w niej do głosu bardzo różne tradycje, traktowane tutaj jako równorzędne.

Tymczasem w drugiej połowie wieku w Niemczech i w większym jeszcze stopniu we Francji (a także w Anglii) tradycja aleksandryjska – by posłużyć się naszą nomenklaturą – stopniowo zdobyła przewagę nad tradycją petrarkańską. To za sprawą „słynnej budowli w Aleksandrii”, twierdził Louis de Jaucourt w dziesiątym tomie „Encyklopedii” z 1765 roku, „mianem *musaeum* określa się gabinet uczonego, jak również każde miejsce, gdzie uprawia się nauki i sztuki piękne”¹⁹. Nie dziwi zatem, że definicja słowa „muzeum”

haben, oft und vielältig Musea genannt [...]. Ein Museum wird auch oftmals genannt eine solche Kammer, allwo viele natürliche und künstliche Raritäten zur Augen- und innerlicher Gemüths-Lust dargestellt werden,” Caspar Friedrich Neickel, *Museographia oder Anleitung zum rechten Begriff und nützlichen Anlegung der Museorum, oder Raritäten=Kammern* (Leipzig-Breslau: Hubert, 1727), 450.

¹⁸ „MUSEUM, heisset sowol ein Tempel, darinnen die Musen verehret wurden, als auch eine Kunst-Kammer, ein Müntz-Cabinet, Rarität- und Antiquitäten-Kammer [...]. Ins besondere aber ein Gebäude, darinnen die Gelehrten beysammen wohnten, mit einander aßen, und ihr Studieren abwarteten, welche letztere Bedeutung nach der Zeit, wegen einiger darunter befindlichen Gleichheit auf die Studir-Stuben einzelner Gelehrten sich erstreckt hat,” cyt. za: Johann Heinrich Zedler, *Grossen vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, t. 1–68 (Leipzig-Halle: Johann Heinrich Zedler, 1732–1754), tu t. 22, 1375.

¹⁹ „MUSÉE, s.m. (*Gram.*) lieu de la ville d’Alexandrie en Egypte, où l’on entretenoit aux dépens du public, un certain nombre de gens de lettres distingués par leur mérite, comme l’on entretenoit à Athenes dans le Prytane les personnes qui avoient rendu des services importants

zawarta w „Encyklopedii” (nota bene przejęta w większości z dzieła *Cyclopaedia* Ephraima Chambersa z 1728 roku²⁰) poświęcona jest najpierw właśnie ptolemejskiej akademii. Dopiero w drugiej kolejności mówi się w niej o tym, że „słowo muzeum (*musée*) uzyskało następnie sens bardziej rozległy i stosuje się je dziś na określenie każdego miejsca, w którym znajdują się rzeczy mające bezpośredni związek ze sztukami i muzami”²¹. Jako przykład takiego miejsca – i tu wyraźnie ujawnia się angielska geneza definicji – wymienione zostało słynne Ashmolean Museum w Oxfordzie, założone, jak głosi „Encyklopedia”, „dla postępu i doskonałości różnorodnych nauk”.

Trzeba by zatem powiedzieć tak: w połowie XVIII wieku „muzeum” oznacza w pierwszym rzędzie wzorowaną na aleksandryjskiej – a raczej: inspirowaną aleksandryjskim mitem – odpowiednio zaaranżowaną i wyposażoną (tj. posiadającą kolekcje sztuki i naturalistów) przestrzeń kolektywnego zdobywania wiedzy. Oznacza to, że przestrzeń kolekcjonerska może być nazwana muzeum, o ile służy pozyskiwaniu wiedzy lub też, by wyrazić się mniej kategorycznie, służy kultywowaniu nauk i sztuk. Co takiego się stało, że pod koniec stulecia ta relacja odwróciła się i walor ekspozycyjny (kolekcjonerski) zaczął dominować nad naukowym? Odpowiedzi na to pytanie trzeba szukać w porewolucyjnym Paryżu.

VI

Dwudziestego szóstego lipca 1791 roku Zgromadzenie Konstytucyjne postanowiło o przekształceniu królewskiego dotąd Luwru w narodowe i publiczne muzeum (sztuki). Dla dziejów instytucjonalnych muzeum był to akt nie do przecenienia²². Jak wykazała Paula Young Lee, okazał się on kluczowy także

à la république. Le nom des Muses, déesses & protectrices des beaux Arts, étoit incontestablement la source de celui du *musée*,” cyt. za: Louis de Jaucourt, „Musée,” w *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 10 (Paris: Briasson, David, Le Breton, S. Faulche, 1765), 893–894.

²⁰ Ephraim Chambers, *Cyclopaedia, or, an Universal Dictionary of Arts and Sciences*, t. 2 (London: James & John Knapton, 1728), 605.

²¹ „Le mot de *musée* a reçu depuis un sens plus étendu, & on l'applique aujourd'hui à tout endroit où sont renfermées des choses qui ont un rapport immédiat aux arts & aux muses,” cyt. za de Jaucourt, „Musée,” 893–894.

²² Spośród bogatej literatury na temat powołania muzeum w paryskim Luwrze zob. Dominique Poulot, „L'invention du musée en France et ses justifications dans la littérature artistique,” w *Les musées en Europe à la veille de l'ouverture du Louvre*, red. Edouard Pommier (Paris: Musée du Louvre, 1995), 79–110; Andrew McClellan, *Inventing the Louvre: Art, Politics, and the Origins of the Modern Museum in Eighteenth-Century Paris* (Berkeley: University of California

dla semantyki słowa „muzeum”. Odtąd decydującym punktem odniesienia dla jego znaczenia były nie rozważania filozoficzno-filologiczne, lecz rzeczywista wystawiennicza instytucja publiczna o wielkim potencjale ideologicznym (politycznym). „Ostateczną transformację idealnego *musaeum* w nowoczesną instytucję” uznaje Lee za „rozstrzygające przesunięcie” – „a crucial shift” – dla definicji „muzeum”: już nie antyczny (ani, moglibyśmy ewentualnie dodać, renesansowy) mit, lecz realne placówki – obok Muséum des Arts także Muséum d’Histoire Naturelle oraz efemeryczne, ale wpływowe Musée des Monuments Français (1790–1816) – były dla niej podstawą²³.

Przesunięcie, o którym pisze Lee, znalazło niebawem wyraz w encyklopedycznych definicjach „muzeum”. W *Encyclopédie méthodique*, następczyni dzieła Denisa Diderota i Jeana le Ronda d’Alemberta, w poświęconym architekturze tomie wydanym w 1801 roku, Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy definiując „muzeum” wprawdzie odwołał się do aleksandryjskiej akademii (i nawet poświęcił jej osobne, krótkie hasło), ale główny akcent położył na inne znaczenie terminu. Napisał mianowicie, że pojęcie „muzeum” (we francuskiej wersji „Muséum ou musée”) „jest dzisiaj stosowane dla nazwania miejsca, budowli, gdzie zostały zgromadzone różne obiekty artystyczne tworzące kolekcje”. W świadomości większości ludzi, dodawał, słowo „muzeum” niesie asocjacje z liczbą, kosztownością, rzadkością, pięknem i porządkiem przedmiotów, które ono zawiera. Jako przykład muzeum podaje obok instytucji włoskich – oczywiście – Luwr²⁴.

Press, 1999); Andrew McClellan, „Musée du Louvre, Paris: Palace of the People, Art for All,” w *The First Modern Museums of Art. The Birth of an Institution in 18th- and Early 19th-Century Europe*, red. Carole Paul (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2012), 213–235.

²³ Lee, „The Musaeum of Alexandria,” 402–409. Warto dodać, że muzeum w Luwrze początkowo było planowane w tradycyjnych kategoriach jako instytucja poświęcona „sztukom i naukom” (takie określenie znalazło się w lipcowej deklaracji Zgromadzenia) i obok rzeźb oraz obrazów zawierać miało również przedmioty z obszaru dyscyplin ścisłych i przyrodniczych. Dopiero w trakcie dyskusji i projektowania uzyskało status muzeum sztuki. Na temat Musée des Monuments Français Alexandra Lenoira zob. Dominique Poulot, *Musée, nation, patrimoine, 1789–1815* (Paris: Gallimard, 1997); Alexandra Stara, *The Museum of French Monuments 1795–1816. “Killing Art to Make History”* (Farnham: Ashgate, 2013); *Un musée révolutionnaire. Le musée des Monuments français d’Alexandre Lenoir*, red. Geneviève Bresc-Bautier i Béatrice de Chancel-Bardelot (Paris: Hazan, 2016).

²⁴ „Muséum ou Musée. Le nom du gymnase d’Alexandrie, devenu célèbre dans l’histoire des sciences & des lettres, est un de ceux que les Modernes ont emprunté aux Anciens, & ont transporté à certains établissements qui ont ou plus ou moins de conformité avec ceux qui jadis portèrent le même nom. *Museum* ou *musée*, car l’usage a francifié ce mot, est aujourd’hui la dénomination affectée à un lieu, à un bâtiment, où se trouvent rassemblés les divers objets d’art dont on fait des collections. [...] En prononçant ce mot, l’idée du plus grand nombre des

Przesunięcie akcentu wyraźnie daje się zauważyć także w niemieckich opracowaniach. Zaznacza się ono, wprawdzie dość nieśmiało, już w pierwszym wydaniu wpływowego *Conversations-Lexicon* z 1809 roku, gdzie muzeum definiuje się jako „miejsce poświęcone muzom, gdzie ludzie spotykają się, by oddawać się lekturze lub oglądowi dzieł sztuki”, dodając, że „w dawniejszych czasach nosiły tę nazwę instytucje naukowe, w tym np. w Aleksandrii”, oraz że mianem muzeum „określa się także gabinety sztuki i zbiory historii naturalnej”²⁵. W edycji leksykonu z lat 1814–1819 definicja została już bardzo rozbudowana oraz, co ważniejsze, wyraźnie przesunięto w niej punkt ciężkości – ku walorowi ekspozycyjnemu. Muzeum, czytamy tam, to „kolekcja rzadkich i ciekawych przedmiotów z całego obszaru historii naturalnej i sztuki, wystawiona w pokoju lub budowli dla oglądu znawców i miłośników na koszt albo osoby prywatnej, albo rządu”²⁶. Gdyby sięgnąć do któregoś z późniejszych wydań, choćby siódmego z 1830 roku, zauważylibyśmy, że poszerzeniu uległa funkcja muzeum, pojmowanego przy tym – choć nie mówi się o tym *expressis verbis* – jako instytucja publiczna. Służyć ma ono „oglądowi znawców, przyjemności miłośników sztuki, zadowoleniu ciekawych oraz pouczeniu uczniów i nauczycieli”²⁷. Jak widzimy, walor naukowy i edukacyjny muzeum nie został zarzucony, niemniej jednak jesteśmy już daleko zarówno od aleksandryjskiego w duchu muzeum rozumianego jako akademii uczonych, jak i petrarkańskiego w duchu muzeum pojmowanego jako pokój studiów.

Dodajmy na koniec, że podobne przesunięcie punktu ciężkości zaznaczyło się również w obszarze architektury. Kilkakrotnie w latach 1770–1790

hommes doit se porter vers le nombre, la valeur, la rareté, la beauté & l'ordre des objets dont se compose un *musée*,” cyt. za: Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy, *Encyclopédie méthodique. Architecture*, t. 2 (Paris: Panckoucke / Liège: Plomteux, 1801), 741–742.

²⁵ „Das Museum, ein den Musen geweihter Ort, wo man zusammenkommt, um sich der Lectüre oder den Betrachtungen von Kunstwerken zu widmen. In älteren Zeiten führten zuweilen gelehrte Anstalten diesen Namen, dergleichen z.B. in Alexandrien war; man bezeichnet auch Kunstcabinette und naturhistorische Sammlungen damit,” cyt. za: *Conversations-Lexikon oder kurzgefasstes Handwörterbuch für die in der gesellschaftlichen Unterhaltung aus den Wissenschaften und Künsten vorkommenden Gegenständen* (Amsterdam: Kunst- und Industrie-Comptoir, 1809), t. 3, 202.

²⁶ „Museum, eine Sammlung seltner und interessanter Gegenstände aus dem ganzen Umkreise der Naturgeschichte und Künste, und in Zimmern oder Gebäuden zur Ansicht der Kenner und Liebhaber entweder auf Kosten der Privatpersonen oder einer Regierung aufgestellt,” cyt. za: *Conversations-Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände*, t. 6 (Leipzig und Altenburg: Brockhaus), 547.

²⁷ *Allgemeine Deutsche Real-Encyklopädie für die gebildeten Stände (Conversations-Lexikon)*, in zwölf Bänden, t. 7 (Leipzig: Brockhaus, 1830), 625–630.

tematem konkursów architektonicznych organizowanych przez paryską Académie des Beaux-Arts był projekt muzeum. Było ono jednak rozumiane jako budowla przeznaczona dla uprawiania nauk i sztuk, złożona z biblioteki, gabinetów sztuki i historii naturalnej, pracowni artystycznych, samodzielnych pokoi uczonych, sal wykładowych, ogrodu, laboratoriów i warsztatów. Dopiero projekt Jeana-Nicolas-Louisa Duranda z 1805 roku, choć w zakresie formy architektonicznej odwołuje się do propozycji z ostatniej ćwierci XVIII wieku, poddaje redefinicji funkcję gmachu – przeznaczonego teraz tylko do ekspozycji obrazów, rzeźb i motywów architektonicznych lub eksponatów z zakresu historii naturalnej²⁸.

Wiek XIX wyciągnie z tych przemian kategoryczne konsekwencje: publiczne budowle służące celom ekspozycyjnym swoją skalą i rozmachem zamaniestrują w większości ważnych miast Europy nowo zdobyty status. Oto, by posłużyć się tytułem klasycznego opracowania Germaina Bazina, nastaje czas muzeów: „Le temps des Musées”²⁹.

Bibliografia

- Ajdukiewicz, Kazimierz. *Logika pragmatyczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Allgemeine Deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände (Conversations-Lexicon), in zwölf Bänden*. T. 7. Leipzig: Brockhaus, 1830.
- Bazin, Germain. *Le temps des Musées*. Liège-Bruxelles: Desoer, 1967.
- Bruwier, Marie-Cécile. „Le Mouseion d’Alexandrie, conservatoire du savoir universel à l’époque hellénistique.” W *RTBF 50 ans. L’extraordinaire jardin de la mémoire*, tome *Musée*, red. François Mairesse, Ludovic Recchia, Muriel Hanot, i Marie-Cécile Bruwier, 51–67. Mariemont: Musée royal de Mariemont, 2004.
- Calepino, Ambrogio. *Dictionarium linguae Latinae*. Basileae: Petri, 1549.
- Chambers, Ephraim. *Cyclopaedia, or, An universsal dictionary of arts and sciences*. T. 2. London: James & John Knapton, 1728.
- Châtelet-Lange, Liliane. „Le ‘Museo di Vanves’ (1560). Collections de sculptures et musées au XVIe siècle en France.” *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 38, z. 3–4 (1975): 266–285.
- Conversations-Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände*. T. 6. Leipzig und Altenburg: Brockhaus, 1815.
- Conversations-Lexikon oder kurzgefasstes Handwörterbuch für die in der gesellschaftlichen Unterhaltung aus den Wissenschaften und Künsten vorkommenden Gegenständen*. T. 3. Amsterdam: Kunst- und Industrie-Comptoir, 1809.

²⁸ Lee, „The Musaeum of Alexandria,” 402–403.

²⁹ Germain Bazin, *Le temps des Musées* (Liège-Bruxelles: Desoer, 1967).

- Dictionnaire universel français et latin, contenant la signification et la definition tant des mots de l'une et de l'autre langue*. T. 4. Nancy: Pierre Antoine, 1740.
- Erskine, Andrew. „Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria.” *Greece and Rome* 42, nr 1 (1995): 38–48.
- Estienne, Robert. *Dictionarium latinogallicum*. Lutetiae: Roberto Stephano, 1544.
- Fabiański, Marcin. „Musea in Written Sources of the Fifteenth to Eighteenth Centuries.” *Opuscula Musealia* 4, nr 948 (1990): 7–40.
- Febvre, Lucien. „Civilisation. Évolution d'un mot et d'un groupe d'idées.” W *Civilisation – Le mot et l'idée*, red. Lucien Febvre, Emile Tonnelat, Marcel Mauss, Alfredo Niceforo, i Louis Weber, 10–59. Paris: La Renaissance du livre, 1930. Édition numérique réalisée le 5 février 2006: Dostęp 7 lipca 2021. http://classiques.uqac.ca/classiques/febvre_lucien/civilisation/civilisation_idee.pdf.
- Findlen, Paula. „Inventing Nature. Commerce, Art and Science in Early Modern Cabinet of Curiosities”. W *Merchants & Marverls. Commerce, Science, and Art in Early Modern Europe*, red. Pamela H. Smith i Paula Findlen, 297–323. New York–London: Routledge, 2002.
- Findlen, Paula. *Possessing Nature. Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley–London: University of California Press, 1996.
- Findlen, Paula. „The Museum: its Classical Etymology and Renaissance Genealogy.” *Journal of the History of Collections* 1 (1989): 59–78.
- Folga-Januszewska, Dorota. „Dzieje pojęcia muzeum i problemy współczesne – wprowadzenie do dyskusji nad nową definicją muzeum ICOM.” *Muzealnictwo* 61 (2020): 39–57.
- Folga-Januszewska, Dorota. „Język muzeum i pojęcie muzeum w języku. Od starożytności do wieku XVI”. W *Velis quod possis. Studia z historii sztuki ofiarowane profesorowi Janowi Ostrowskiemu*, red. Andrzej Betlej, Katarzyna Brzezina-Scheurer, Agata Dworzak, Marcin Fabiański, Piotr Krasny, Michał Kurzej, i Dagny Nestoro, 445–451. Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, 2016.
- Fries, Johannes. *Novum latinogermanicum et germanicolatinum lexicon*. Tiguri: Johannes Wolf, 1596.
- Gébelin, Antoine Court de. *Histoire naturelle de la parole ou Origine du langage, de l'écriture et de la grammaire universelle: à l'usage des jeunes-gens*. Paris: Valleyre aîné, 1772.
- Godefroy, Frédéric. *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes, du IXe au XVe siècle*. Paris: Friedrich Vieweg, 1881.
- Hooper Greenhill, Eileen. *Museum and the Shaping of Knowledge*. London: Routledge, 1992.
- Hübner, Johann. *Curieuses Natur-Kunst-Gewerck- und Handlungs-Lexicon*. Leipzig: Johann Friedrich Gleditch und Sohn, 1712.
- Jana Amosa Komeniusza świat rzeczy pod zmysły podpadających we czterech językach odmalowany y poprawiony [...]*. Warszawa: Michael Gröll, 1770.

- Jaucourt, Louis de. „Musée.” W *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. T. 10, 893–894. Paris: Briasson, David, Le Breton, S. Faulche, 1765.
- Kristeller, Paul Oscar. „The Active and the Contemplative Life in Renaissance Humanism.” W *Arbeit, Musse, Meditation. Betrachtungen zur Vita activa und Vita contemplativa*, red. Brian Vickers, 133–152. Zürich: Verlag der Fachvereine, 1985.
- Lee, Paula Young. „The Musaeum of Alexandria and the Formation of the Muséum in Eighteenth-Century France.” *The Art Bulletin* 79, nr 948 (1997): 385–412.
- Major, Johann Daniel. *Unvorgreiffliches Bedencken von Kunst- und Naturalien-Kammern insgemein*. Kiel: Joachim Reuman, 1675.
- McClellan, Andrew. *Inventing the Louvre: Art, Politics, and the Origins of the Modern Museum in Eighteenth-Century Paris*. Berkeley: University of California Press, 1999.
- McClellan, Andrew. „Musée du Louvre, Paris: Palace of the People, Art for All.” W *The First Modern Museums of Art. The Birth of an Institution in 18th- and Early 19th-Century Europe*, red. Carole Paul, 213–235. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2012.
- Nehring, Johann Christoph. *Historisch-Politisch-Juristisches Lexicon*. Gotha: Jacob Mevius, 1706.
- Neickel, Caspar Friedrich. *Museographia oder Anleitung zum rechten Begriff und nützlichen Anlegung der Museorum, oder Raritäten=Kammern*. Leipzig–Breslau: Hubert, 1727.
- Petrarca, Francesco. „De vita solitaria.” Tłum. Kalikst Morawski. W Francesco Petrarca, *Wybór pism, wybór, wstęp i komentarze Kalikst Morawski*, 322–326. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1982.
- Pomian, Krzysztof. *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.
- Poulot Dominique. „L'invention du musée en France et ses justifications dans la littérature artistique”. W *Les musées en Europe à la veille de l'ouverture du Louvre*, red. Edouard Pommier, 79–110. Paris: Musée du Louvre, 1995.
- Poulot, Dominique. *Musée, nation, patrimoine, 1789–1815*. Paris: Gallimard, 1997.
- Quatremère de Quincy, Antoine-Chrysostome. *Encyclopédie méthodique. Architecture*. T. 2. Paris: Panckoucke / Liège: Plomteux, 1801.
- Słownik encyklopedyczny muzeologii*. Red. André Desvallées i François Mairesse. Red. nauk. wyd. polskiego Dorota Folga-Januszewska. Tłum. Katarzyna Bartkiewicz we współpracy z Dorotą Folgą-Januszewską. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2020.
- Stara, Alexandra. *The Museum of French Monuments 1795–1816. “Killing Art to Make History”*. Farnham: Ashgate, 2013.
- Un musée révolutionnaire. Le musée des Monuments français d'Alexandre Lenoir*, red. Geneviève Bresc-Bautier i Béatrice de Chancel-Bardelot. Paris: Hazan, 2016.
- Valentini, Michael Bernhard. *Museum Museorum, oder, Vollständige Schaubühne aller Materialien und Specereye*. Franckfurt am Mein: Johann David Zunner, 1704.
- Zedler, Johann Heinrich. *Grossen vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*. T. 22. Leipzig–Halle: Johann Heinrich Zedler, 1739.